

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus

A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszust 1957. augusztus 4-től 9-ig tartották Oslóban. Minthogy a korábbi nemzetközi nyelvészkongresszusokról a hazai folyóiratokban nem jelent meg beszámoló, előbb ezekről adunk rövid áttekintést, majd pedig a VIII. kongresszuson elhangzott előadások közül ismertetünk néhányat.

I.

Az első nemzetközi nyelvészkongresszust 1928-ban Hágában, a másodikat 1931-ben Genfben, a harmadikat 1933-ban Rómában, a negyediket 1936-ban Koppenhágában tartották. Az ötödik kongresszus 1939. augusztus 28-án Brüsszelben ült össze, munkáját azonban a három nappal később kitört világháború lehetetlenné tette.

E nemzetközi kongresszusokat a Comité International Permanent de Linguistes (= CIPL, Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság) rendezte. Ez hívta össze a második világháború után a VI. kongresszust is 1948-ban Párizsban, ez azonban politikai okok miatt kevésbé volt nemzetközi, mint a megelőzők. E kongresszuson magyar részről ECKHARDT SÁNDOR vett részt. A VII. kongresszust 1952-ben Londonban tartották. Ennek tudtommal nem volt magyar résztvevője.

E kongresszusok elsősorban általános nyelvtudományi kérdésekkel foglalkoztak, — olyan kérdésekkel, amelyek nemcsak az egyes nyelvcsaládokba sorolt és viszonylag jól ismert nyelveket, hanem a legkülönbélebb nyelveket illetik. Például a VI. nyelvészkongresszust ilyen kérdések foglalkoztatták: 1. vannak-e közös kategóriái valamennyi nyelvnek? 2. milyen viszony van az alaktan és a mondattan között a különféle nyelvekben? 3. hogyan és milyen feltételek mellett hathat az egyik nyelv szerkezete a másikéra? Már e kérdések természetéből is nyilvánvaló, hogy szorosabb értelemben vett megoldásukról persze szó sem lehetett. Éppen az idén tartott kongresszuson hangsúlyozták, hogy a világ nyelveinek igen jelentékeny hányadát még egyáltalában nem ismerjük. S ha meglenne is minden egyes nyelv megismerésének a materiális lehetősége, nagyszámú és nagyvonalú összefoglalások híján egy ember nem lehet képes arra, hogy a feltett kérdésekre általános érvényű választ adjon.

Foglalkoztatták a kongresszusokat gyakorlati problémák és feladatok is. Felmerült a nyelvtudományi terminológia egységesítésének, nyelvtudományi világtalasz szerkesztésének s a mesterséges világnyelvnek a kérdése. Gondolom, fölösleges kitérnem rá, hogy ezen feladatok megoldásának milyen és mennyi

akadály van. Ugyanakkor azonban pl. a nyelvtudományi terminológia egységesítésének kérdését illetően azt vallom, hogy itt még áthidaló megoldásoknak és részleteredményeknek is nagy jelentőségük van, illetőleg lehetne.

Hogyan jött létre a nyelvészeknek az a csoportosulása, amely egyebek között az említett nemzetközi kongresszusok tartásával adott újra és újra életjelt magáról, és hogyan alakultak ki azok a nyelvészeti elvek, amelyeket a kongresszusok képviselnek? Erre a kérdésre röviden azt válaszolhatjuk: a század eleji nyelvészet elveivel és programjával szemben keletkezett többféle ellenhatás eredményeként.

Elsőnek arra a körülményre utalhatunk, hogy az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság megalakítása előtti időkben a nyelvtudományi kutatások területe bizonyos mértékig összeszűkült — egyrészt olyan értelemben, hogy nyugaton a kutatás túlnyomórészt csak az indoeurópai nyelvekre irányult, másrészt problematika tekintetében. Jó régi keltezésűek azok a panaszok, hogy amíg pl. egy HUMBOLDTnak az érdeklődése a világ minden nyelvére kiterjedt, addig AUGUST SCHLEICHER után (meghalt 1868-ban) — miután kiviláglott, hogy az indoeurópai és egyéb nyelvcsaládok rokonságát nem lehet bebizonyítani — legalábbis a nyugati nyelvészek nagy többségének az érdeklődése úgyanynira csak az indoeurópai nyelvekre korlátozódott, hogy a nyelvészetet szinte azonosították az indoeurópai nyelvészettel. Hogy ez mennyire így volt, arra nézve E. A. SAARIMAA (Vir. 1932: 327) azt a példát említi, hogy DELBRÜCK, aki 1880-ban „Einleitung in das Sprachstudium” címen valójában az indoeurópai nyelvtudományba való bevezetést írta meg, csak műve 4. kiadásától, 1904-től kezdve látta szükségét annak, hogy műve címét „Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen” címre változtassa. Hogy az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottság körül tömörült tábor tagjainak érdeklődése szélesebb körű, azt egyebek közt az a körülmény magyarázza, hogy közöttük nagy számban vannak amerikaiak, akik pedig valamennyien ismerik bizonyos fokig az indián nyelveket is, képesek tehát a nyelvi tényeknek az indoeurópai nyelvészekénél tágabb látókörrel való szemléletére. Tudjuk, hogy pl. EDWARD SAPIR amerikai nyelvész is jól ismerte az indián nyelveket, s 1921-ben megjelent Language című könyvében elvi szempontból fontos megállapításainak igazolására sok esetben épp az indián nyelvekből említi példákat.

Ami a problematika összeszűkülését illeti, arra hivatkozhatunk, hogy az elmúlt évszázadban és a folyó század elején is a tudományok általában — s így a nyelvtudomány is — részletkérdések beható elemzését tűzték ki céljukul, s bizonyos nagy kérdések tárgyalása háttérbe szorult. A nyelvtudomány történetét tárgyaló kézikönyvekből ismeretesek, melyek voltak ezek a „nagy kérdések”, amelyek a modern nyelvtudomány kialakulásának első időszakában, a XVIII. század végén és a XIX. század elején foglalkoztatták a nyelvek bűvárait. HERDER, SCHLEGEL FRIGYES és GRIMM JAKAB a nyelvek keletkezéséről és fejlődéséről fejtik ki nézeteiket. Ugyancsak SCHLEGEL és GRIMM, valamint BOPP FERENC, RASK RASMUS, BUDENZ JÓZSEF és mások a nyelvek széles világában teremtenek bizonyos rendet, csoportosítva őket ilyen vagy amolyan, többé vagy kevésbé maradandó értékű szempont szerint. Többen, mint pl. HERDER, GRIMM J., SCHLEGEL — úgy vélték — megállapították a nyelvek értékrendjét, megkísérelve egyszersmind a nyelvek tipologizálását. Mások abban a hitben foglalkoztak a nyelvek fejlődésével, hogy megtalálták a hangváltozások okát, s megoldották a nyelvtani formansok

eredetének kérdését (BOPP stb.). Minthogy azonban e nyelvészek ez időben még mind az élő, mind a holt nyelvek köréből kevés gyűjtött, rendezett és helyesen elemzett anyagra támaszkodhattak, az említett nagy kérdéseket illető állásfoglalások a komoly tudományos igényeket nem tudták kielégíteni, sőt a kellő anyag és alap nélküli nyelvfilozófiai elmélkedéseknek rossz hírük támadt, úgyhogy a tárgyukat alkotó problémák megoldásáról a XIX. század második felében a nyelvészek többsége lemondott, s helyettük inkább szűkebb látókört igénylő, de ugyanakkor biztosabb eredményeket ígérő, egyértelműen értelmezhető részletproblémák megoldásával foglalkozott.

Teljesen persze nem hiányoztak a múlt század végén s a folyó század első évtizedeiben sem azok, akiknek az érdeklődése túlterjedt a részletkérdéseken, s a nyelvek életének általános kérdései felé fordult. Talán elég, ha SAUSSURE, TRUBETZKOY, NOREEN, BALLY, SANDFELD-JENSEN nevét emlitem. Az ő nyomukban az 1920-as és az 1930-as években a jelzett irányú érdeklődés erősödött, s többen arra a meggyőződésre jutottak, hogy az eltelt félévszázad alatt a régi „nagy kérdések” egyik-másikának újrafelvetéséhez a pozitivisták már elegendő anyagot gyűjtöttek össze, s elég szilárd alapot vetettek. Ezek közé a nyelvészek közé tartoztak a Nemzetközi Nyelvész-bizottság körül tömörült nyelvészek is.

Az új nyelvészeti irány létrejöttében szerepet játszó másik ellenhatást a történeti szempontnak az a túltengése váltotta ki, amely HERMANN PAUL óta a nyelvtudományban megfigyelhető volt. PAUL sokszor emlegetett állásfoglalása: „Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen” (Prinzipien der Sprachgeschichte³ 19), nem adhatott programot pl. az amerikai nyelvészek számára, akik egyebek közt egy sereg nyelvtörténet nélküli indián törzsnyelvvel álltak szemben. Érthető tehát, hogy azok az amerikai nyelvészek, akik pl. az indián nyelveket is be akarták vonni vizsgálataik körébe, elvetették PAULnak ezt az őket passzívításra kárhoztató elvét, s SAUSSURE pártjára állottak, aki megvédte a történeti szemléletű kutatás mellett a leíró nyelvvizsgálat jogosultságát. Mindazok a nyelvészek azonban, akik ezt tették, szembekerültek a korukban szinte egyeduralmat élvező történeti nyelvészemlélettel.

Végül arra kell még rámutatnunk, hogy az aprólékos részletkutatások eluralkodásával egyidejűen a szintézisek mellőzése, a nagyobb összefüggések keresésének hiánya is olyan körülmény volt, amely ellenhatást váltott ki, s ezen ellenhatás révén egy új nyelvészeti irány egyik legfontosabb szempontjának a kialakulásához vezetett. Már az első nemzetközi nyelvész-kongresszus erőteljesen hangoztatta, hogy a nyelvek nemcsak részletjelenségek, azaz hangok és jelentéssel bíró elemek (tövek, képzők) összessége, amelyeknek megértéséhez elég e részecskék leírása és fejlődésének kimutatása, hanem a különféle nyelvek strukturális sajátosságokat mutatnak, bennük egyes jelenségek rendszert alkotnak, amelyben minden tag kapcsolatban van a másikkal, illetőleg függ a másiktól. A nemzetközi kongresszusok hangsúlyozták, hogy a részjelenségek vizsgálatán kívül szükség van a nyelvek szerkezetének a kutatására, a nyelvek összképének megrajzolására, a nyelveknek mint rendszereknek a megvilágítására, úgyszintén bizonyos alapfogalmak elméleti tisztázására, pl. a szófajok meghatározására, sőt nyelvtani rendszerünknek a megnövekedett feladatokhoz való hozzáidomítására, azaz átalakítására is (dán nyelvészek idevágó régibb kísérleteiről annak idején GÖBL [GÁLDI]

LÁSZLÓ számolt be az Egyetemes Philológiai Közlöny 1934. évi kötetében). A kongresszusokon megjelentek a prágai vagy fonológiai iskola tagjai is. „Az 1928. évi hágai nyelvészkonferencián TRUBETZKOJ (Bécs), JAKOBSON (Prága) és KARCEVSKIJ (Genf) együttes javaslatban sürgetik a fonológia rendszeres továbbfejlesztését... A konferencia helyesli a kezdeményezést...” — írja LAZICZIUS GYULA (Bevezetés a fonológiába, 14). Ez a kezdeményezés aztán Prágában, az 1929-ben tartott első szláv filológiai konferencián nagy lépéssel tovább jutott. 1936-ban a koppenhágai konferencián a prágai iskola még elég jelentős ellenállással találkozott, 1948-ban azonban a prágai iskola tanainak hatása már döntő módon érvényesült. Amíg a fonológusok a rendszerszerűséget a vizsgált nyelv hangjait illetőleg hangsúlyozták, addig mások a szerkezeti adottságok vizsgálatára s a rendszerkeresésre vonatkozó igényt a nyelvek minden területére kiterjesztették, s általános követelménnyé tették, hogy a nyelvet mint rendszert kell megragadni és bemutatni. Így jött létre a strukturalizmus néven ismert nyelvészeti irány, amely az Állandó Nemzetközi Nyelvészbizottságtól képviselt körökben a leíró nyelvtudomány egyetlen tudományosnak tartott irányává lett, csakhamar meghódította a legtöbb nyugati ország nyelvészeinek többségét, különösen pedig Amerikát.

A strukturalista kutatások eredményei természetesen egybevetésre kínálkoztak. A különféle nyelvek strukturális vonásainak egybevetése útján keletkezett azután egy új nyelvészeti tipológiai irány. A tipologizálás — ahogy az oslói konferencián elhangzott egyes előadásokból kihallottam — a strukturalista kutatásoknak már egy magasabb rendű célját jelenti. Végül pedig — a strukturalista nyelvészek azt remélik — a tipológiai kutatások az ún. nyelvfejlődésnek egyes eddig homályban levő kérdéseire is fényt fognak deríteni.

A strukturalizmusnak első európai központjai az 1926-ban alapított prágai és koppenhágai nyelvészeti körök (Cercle linguistique) voltak.¹ A prágai kör kiadványa a Travaux du Cercle linguistique de Prague, amelynek első kötete 1928-ban jelent meg, a koppenhágaié pedig az 1934 óta megjelenő Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague, illetőleg az 1939 óta megjelenő folyóirat: „Acta linguistica. Revue internationale de linguistique structurale”, amelynek első kötetét a dán LOUIS HJELMSLEV és VIGGO BRØNDAL adta ki. Úgyancsak BRØNDAL volt az is, aki e folyóirat első számában a strukturalista nyelvészeti feladatait számba vette, és részletesen megfogalmazta. Amerikában a nyelvről szóló strukturalista nézetek az európai fejlődéssel nagyjából egy időben s tőle részben függetlenül jelentkeztek. Amikor Európában az első nemzetközi nyelvészkonferenciát tartották, már hét év telt el EDWARD SAPIR úttörő jellegű Language című művének megjelenése óta, amelyben a szerző az emberi nyelv strukturájának leírását állítja programul a nyelvészeti elé, s amikor BRØNDAL a strukturalizmus feladatait kifejtette, SAPIR már be is fejezte életét (meghalt 1939-ben). A másik legnagyobb hatású amerikai nyelvész, LEONARD BLOOMFIELD, szintén már az európai szervezkedés első időszakában jelentkeztek, Language című művét ugyanis a harmadik európai konferencia évében, 1933-ban jelentette meg. A mai vezető amerikai nyelvészek mind SAPIRnak vagy BLOOMFIELDnek a tanítványai, de

¹ A strukturalizmusnak a koppenhágai nyelvészekről képviselt válfaját glosszematikának is nevezik.

ugyanakkor ROMAN JAKOBSON, ANDRÉ MARTINET és mások személyében ott vannak az európai strukturalizmus elveinek képviselői és hagyományainak folytatói is.²

II.

Az idén augusztusban tartott VIII. nemzetközi nyelvészkongresszust a Nemzetközi Állandó Nyelvészbizottság jelenlegi elnöke, az oslói egyetem általános nyelvészeti tanszékének vezetője, ALF SOMMERFELT professzor hívta össze, s az Állandó Bizottság ez alkalommal a Norsk forening for sprogvidenskap (Norvég Nyelvtudományi Egyesület) és az oslói egyetem segítségével rendezte meg.

A kongresszusra a világ minden tájáról érkeztek nyelvészek, 37 országból mintegy négyszázan. Hozzátartozóikkal együtt a kongresszus résztvevőinek száma kerekén 500 volt. Legnagyobb számmal az amerikaiak voltak képviselve: majdnem negyvenen jelentek meg. Az európai országok közül a vendéglátó országon kívül húszon felüli taglétszámú küldöttséggel vett részt a kongresszuson Anglia, Svédország, Dánia, Franciaország, Hollandia és a Német Szövetséges Köztársaság, tíz vagy több tag képviselte a Német Demokratikus Köztársaságot, Olaszországot, Belgiumot és Lengyelországot. A Szovjetunió és Csehszlovákia hét-hét, Románia és Jugoszlávia négy-négy, Bulgária két képviselőt küldött. Magyar részről a Magyar Tudományos Akadémia kiküldöttjeként LAKÓ GYÖRGY, a Művelődésügyi Minisztérium küldöttjeként KÁLMÁN BÉLA, a Nemzetközi Nyelvészbizottság meghívott vendégeként s egyben a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a képviselőjeként pedig HEGEDŰS LAJOS jelent meg. A magyar küldöttség finnugor nyelvész tagjainak célja — amellett, hogy a kongresszuson tartandó előadásokból okuljunk — az volt, hogy újra kapcsolatot teremtsünk a hazai és a norvégiai finnugrisztika között. Az egykori kapcsolat uti. NIELSEN KONRÁDNak, a finnugrisztika norvégiai professzorának 1953-ban bekövetkezett halála folytán teljesen megszakadt.

A kongresszust augusztus 5-én ALF SOMMERFELT elnök nyitotta meg, majd pedig az Egyesült Nemzetek Szövetsége részéről a humanisztikus osztály vezetője, BAMMATA üdvözölte a kongresszus résztvevőit. CHRISTINE MOHRMANN holland professzor jelentést tett az Állandó Bizottságnak a VII. kongresszust követő időszakban végzett munkájáról. Ezután következtek a tudományos előadások. A kongresszus együttes ülésein három előadás hangzott el. Ezeken kívül a kongresszus tagjai szakosztályokba osztva szakosztályüléseken vettek részt. Ezek a tárgysorozat szerint mintegy 80 kisebb előadás, korreferátum stb. hangzott el (természetesen nem egymás után, hanem egymással párhuzamosan).

A szakosztályokban tartott előadások ideje a bejelentett előadások nagy száma miatt erősen korlátozva volt, s egy-egy kérdésnek valami nagyon alapos meg tárgyalásáról szó sem lehetett.

² E történeti áttekintéshez a következő irodalmat használtam fel: A. SAARESTE, „Acta Linguistica. 1939. Copenhague” (Eesti Keel 1939: 130—3; ismertetés); V. KIPARSKY, VI kansainvälinen lingvistikongresssi. (Virittäjä 1948: 362—4); PAAVO RAVILA, „Uuden maailman kielitiedettä” (Virittäjä 1952: 8—13); HANS ARENS, Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart (Freiburg—München, 1955).

Nemcsak a főelőadásokat, hanem a szakosztályüléseken elhangzó rövid referátumok nagy többségét is a strukturalizmus szempontjai hatották át. Teljes megértésük feltételezte a strukturalizmus régibb és legújabb irodalmában való nagyfokú jártasságot, beleértve ebbe természetesen az amerikai irodalmat is. Ebből nyilvánvaló, hogy a magyar résztvevők helyzete egyáltalában nem volt könnyű, hiszen köztudomású, hogy magyar elméleti strukturalista irodalom nincs, s a külföldi strukturalista irodalom is nálunk csak részben hozzáférhető.

A kongresszuson elhangzott előadások egy kis részéből megjelentettek ugyan tartalmi kivonatot, mi, magyar résztvevők azonban ezeket csak az elutazásunk előtti napon, illetőleg már Oslóban kaptuk meg, s ezért előzetes tanulmányozásukról legalábbis részünkről szó sem lehetett. Utunk eredményességét csökkentették bizonyos gyakorlati nehézségek is, különösen az a körülmény, hogy KÁLMÁN BÉLA csak a kongresszusi főelőadás elhangzása után érkezett meg, s csak a második naptól kezdve vehetett részt az üléseken.

A továbbiakban néhány előadásról számolunk be, olyanokról, amelyeket módunkban volt meghallgatni, s amelyek egyszersmind általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. Ezeknek az előadásoknak a száma a kongresszuson elhangzott előadások teljes számához viszonyítva természetesen csekély. De minden igényt egyéb okokból sem tudunk kielégíteni. Minthogy nálunk strukturalista elméleti irodalom nincs, nem alakult ki a strukturalizmus terminológiája sem, s ezt a nehézséget aligha sikerült közmegelegedésre leküzdenünk. Megnehezítette a beszámoló elkészítését a az körülmény is, hogy nálunk a strukturalizmus régibb eredményei sem általánosan ismertek, ugyanakkor a kongresszuson elhangzott előadások a régi eredmények ismeretét feltételezték.

*

A kongresszus első együttes ülésén az Amerikai Egyesült Államok legrégebbi egyetemének, a cambridge-i Harvard egyetemnek a tanára, ROMAN JAKOBSON tartott előadást „What can typological studies contribute to historical comparative linguistics?” címen.

Bevezetőül az előadó SAPIRT idézte: „Túlságosan könnyű lenne felmenteni magunkat a konstruktív gondolkodás terhétől azért, hogy arra az álláspontra helyezkedünk: minden nyelvnek megvan a maga története, tehát minden nyelvnek különleges struktúrája is van”. A nyelvek különböznek egymástól, de nem mind egyforma mértékben tér el a másiktól. Az összehasonlítás alapjául vett nyelvtől vagy nyelvektől bizonyos nyelvek jobban különböznek, mint mások. Ez azt jelenti: a nyelveket igenis lehetséges típusok szerint csoportosítani.

Visszatekintve a nyelvtudomány történetére, megállapította JAKOBSON: az a körülmény, hogy SCHLEGEL FRIGYESnek nem sikerült a nyelvek tipologizálásának problémáját megoldani, nem teszi a tipologizálás problémáját nem létezővé. El kell ismerni, hogy a nyelvek genetikai csoportosítása már lényeges eredményeket ért el, amikor a tipológiai törekvések még erősen spekulatív, „pre-scientific” jellegűek voltak, azaz még híjával voltak a kellő tudományos megalapozottságnak. A múlt században az idő még nem érett meg a tipológiai osztályozás számára. A genetikus problémák elsőbbsége sajátos nyomot hagyott a kor tipológiai próbálkozásain: a morfológiai típusokat úgy fogták fel, mint fejlődési fokozatokat. Ennek az irányzatnak talán MARR tanítása volt az utolsó kihangzása. De az újgrammatikusok a tipológiával szemben még ebben a quasi-genetikus formájában is bizalmatlanok voltak. A tipológiai tanulmányok leíró technikát és gyakorlatot tételeztek fel, márpedig a nyelvek leíró célzatú megközelítése a Prinzipien der Sprachgeschichte dogmatikája szerint tudománytalan törekvésként ki volt átkozva a nyelvtudomány programjából.

Természetes, hogy SAPIR, a leíró nyelvészet úttörőinek egyike, pártolta a nyelvi struktúra típusainak vizsgálatát. Eleinte azonban a különféle nyelvek átfogó leírásában alkalmazandó technika kidolgozása vette igénybe az új területen dolgozók erejét. Ez időben még az egy nyelvről szóló monográfia lényegének megsértését látták mindenemű összehasonlításban. Időbe került, amíg rájöttek, hogy rendszerek leírása osztályozásuk nélkül — éppúgy, mint osztályozásuk leírás nélkül — ellentmondás: az egyik nem ellentéte, hanem kiegészítője a másiknak.

Amíg a két világháború közötti korszakban a tipológiára való bármilyen hivatkozás szkeptikus intelmeket idézett elő, ma a rendszeres tipológiai vizsgálatok szükségét egyre jobban felismerik.

A nyelvek osztályozásának — SAPIR munkája folytatójának, GREENBERGnek a fejtegetései szerint — három fő módszere van: a genetikus, az areális (vö. lat. *area* 'szabad tér, sík tér') és a tipológiai. A genetikus módszer a rokonsággal, az areális módszer a nyelvek érintkezésével, a tipológiai pedig az izomorfizmussal (a különféle nyelvekben észlelhető strukturális egyezések kimutatásával, rendszerezésével és magyarázatával) operál. Ellentétben a nyelvi rokonsággal, valamint a nyelvi affinitással (érintkezéssel), az izomorfizmus nem foglalja magába szükségképp sem az idő-, sem a tér tényezőket. Az izomorfizmus egyesítheti egy nyelv különféle fokozatait vagy két különböző nyelv két fejlődési fokát (akár egyidejűt, akár időben különbözőt), akár két olyan nyelvet, amelyek érintkeznek egymással, akár olyanokét, amelyek távol vannak egymástól, és akár rokon nyelvekét, akár nem rokonokét.

Hangsúlyozta az előadó, hogy a tipológia alapja nem a leltár, hanem a rendszer. MENZERATHnak, a tipológia egyik úttörőjének, az a szónoki kérdése, hogy vajon a nyelvnek egy bizonyos szintje csak összegszerű sokaság-e, avagy olyan, amelyet valamiféle struktúra tart össze, a modern nyelvészetben egyértelmű választ kapott. Ma a nyelvek grammatikai és fonológiai rendszeréről, struktúrájának törvényeiről, e struktúra részeinek kölcsönös függéséről, úgyszintén a részeknek és az egésznek az összefüggéséről beszélünk. Hogy a rendszert megértjük, ahhoz az összetevők puszta leltározása nem elegendő.

Rátérve a fő kérdésre — arra a kérdésre, hogy mit adhatnak a tipológiai vizsgálatok a történeti összehasonlító nyelvészetnek — az előadó ismét GREENBERGTE hivatkozott: a nyelvek tipológiája hozzájárul a mi „jóstehetségünk” növeléséhez, mivel bizonyos szinkronikus rendszerből bizonyos fejlődések nagyon valószínűek. Mit jelent itt a „jóstehetség” szó? Az előadó az összehasonlító nyelvészet és a tipológia előfutárára, SCHLEGEL FRIGYESRE utalt, aki úgy írta le a történetst, mint aki visszafelé jósol. A mi — rekonstruálásban megnyilvánuló — jóstehetségünk a tipológiai vizsgálatokból nyer támaszt. Esetleges ellentét egy nyelv rekonstruált és ama általános törvények között, amelyeket a tipológiai derít fel, kérdésessé teszi a rekonstrukciót.

A továbbiakban az előadó hangsúlyozta, hogy ma már messze vagyunk mind attól a naív empirizmustól, amely az indoeurópai alapnyelv hangjainak fonografikus megörökítéséről ábrándozott, mind pedig ennek ellentététől, attól az agnosztikus idegenkedéstől, amely igyekezett távortartani az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált hangok fonológiai szempontú vizsgálatát. Ha valaki elutasítja magától két, egymásután következő nyelvi állapot strukturális elemzését, az nem tudhatja megmagyarázni az átmenetet a korábbi nyelvallapotból a későbbibe. A rekonstrukciós eljárás realiztikus alkalmazására kell törekednünk, azaz retrospektív úton kell haladnunk az egyik nyelvi állapottól a másikig. Eközben minden nyelvi fejlődési fok alapos strukturális vizsgálatára van szükség.

A nyelvi rendszerben végbement változásokat nem lehet megérteni tekintet nélkül arra a rendszerre, amely a változások alapját alkotja. Ez a tétel, amelyet az első nemzetközi nyelvészkongresszus majdnem 30 évvel ezelőtt vitatott és erősített meg, most széles körben el van ismerve, — emelte ki az előadó, s utalt arra a mélyreható vitára, amely a szinkronikus és a diakronikus nyelvészetről nemrég a Szovjetunió Tudományos Akadémiájában zajlott le. Az egyik állapottól a másikba való átmenetek lehetőségai — a nyelvi rendszer strukturális törvényeinek megfelelően — korlátozottak. Az átmenetek — ismételte az előadó — részei az egész nyelvi rendszernek, dinamikus alkatrezései az egész nyelvet átfogó rendszernek. Az egyes átmenetek valószínűségét ki is számíthatjuk, de időbeli történések egvetemes törvényeit aligha lehet megállapítani. GREENBERG a változások irányában, illetőleg tendenciájában megmutatókozó viszonylagos következetesség vizsgálatában a kvantitatív szempontot érvényesítette, — ugyanígy a változás és a változatlan arányának és eloszlásának tanulmányozásában is. Ezen az úton rokon, illetőleg egymással csak érintkező nyelvek konvergencia és divergencia fejlődése egyaránt sok és fontos felvilágosítást nyújthat az összehasonlító történeti kutatásnak

Továbbhaladva a változás és az állandóság „mítosza”, amely egy vaknak és céltalannak gondolt evolúció feltételezésének köszönhetné létét, visszavonhatatlanul megsemmisül: az állandóság a diakronikus nyelvészet problémájává válik, a dinamika pedig a nyelvi szinkronia döntő kérdésévé nővi ki magát, — fejezte be előadását ROMAN JAKOBSON.

*

WITOLD DOROSZEWSKI lengyel akadémikus, a varsói egyetem tanára, „Le structuralisme linguistique et les études de géographie dialectale” című előadásában a nyelvészeti strukturalizmus és a nyelvföldrajzi tanulmányok kapcsolatát fejtegette. Már az előadás címe is bizonyos ellentétre utal. A nyelvi rendszer statikus valami, a nyelvjárások meg éppen a nyelvi rendszerek változását, egymásbafonódását mutatják.

Az előadó előadása elején SAUSSURE alapján a szónak és jelentésének viszonyával foglalkozott. Vitázott SAUSSURE-nek ama megállapításával, hogy a nyelvben csak különbségek vannak. Különbség általában pozitív fogalmak közt keletkezik, de a Cours szerzője a nyelvben csak különbségeket lát pozitív fogalmak nélkül.

A szó jelentését nem a különbségek, de még maguk a hangok sem adják, hanem a szövegtörnyezet (homofónia esetén — K. B.).

Mi a szavak hangalakjának (hangtani váltakozásának) jelentéstani funkciója? A lengyel *kot* macska szót vizsgálva könnyű azt mondani, hogy a nom. *kot* és a gen. *kota* viszonylatában az -a morféma jelenti a genitívust a nominativus nulla morféma-jával szemben, de ha a lengyel *brać* 'venni' igét szemléljük, akkor már áthághatatlan nehézségekbe ütközünk. A *biore* (*b'orē*) 'veszek', *bierzesz* (*b'ēzēš*) 'veszel' alakokban csak a *b'*- közös elem. Itt tehát nyelvtörténet nélkül semmire sem megyünk.

SAUSSURE mereven elválasztja a szinkroniát a diakroniától. Többször és kedvvel alkalmazza a sakkhasonlatot, és azt mondja, hogy a szinkronikus szemlélet a sakkjáték egy pillanatnyi állását igyekszik rögzíteni; teljesen mindegy, hogy jutottak el pillanatnyi helyükre a figurák. De — mint az előbbi *biore* ~ *bierzesz* példa mutatja — vannak szóalakok, amelyek hangtörténet nélkül érthetetlenek a leíró nyelvtan számára.

A nyelvi jel nem egy nevet és egy dolgot egyesít, hanem egy fogalmat és egy hangalakot. A fogalom a megnevezett vagy jelzett (signifié), a hangalak a megnevező (signifiant). Egy szó, pl. a francia *arbre* 'fa, élő fa', egyesíti a fogalmat és a hangalakot. PAULHAN így fejezi ki ezt a viszonyt: „Megérteni egy szót vagy mondatot annyit jelent, hogy halványan ugyanolyan képzetünk támad, mint amilyen támadna akkor, ha azt a dolgot látnánk, amelyet az illető szó jelöl.”

A nyelvi jel azonban nemcsak fogalom és hangalak kapcsolata. Mihelyt azt mondom, hogy *ez a fa virágzik*, akkor már nem a *fa* fogalmára vonatkozik az állítmány, hanem egy bizonyos, valóban létező fára.

A továbbiakban kitért az előadó a szemiólogia, azaz a saussure-i jelrendszer fogalmára és feladatára. A matematikai jelrendszer tökéletes és logikus, mert más rendszerektől függetlenül a jeleknek önmagukban is van értékük (valeur). A többi jelrendszerben azonban a jelek értéke másodlagos: a hangos, grafikus vagy mimikai jeleknek a feladata nem az, hogy önmagukra hívják fel a figyelmet, hanem arra, amit ez a jel jelent. A *víz* szó hangalakja elsősorban nem a hangok képzésmódjára vagy a betűjelre utal, hanem a *víz* jelentésére. Minél begyakoroltabb a jelrendszer, annál kevésbé figyelünk a jel felépítésére, szerkezetére.

SAUSSURE szerint a nyelv (langue) statikus fogalom, s minden változás az egyéni beszédből (parole) indul ki: „Tout ce qui est diachronique dans la langue ne l'est que par la parole. C'est dans la parole que se trouve le germe de tous les changements.”

A parole minden nyelvi változás magva. A parole széleskörű tanulmányozása pedig nem más, mint a nyelvjáráskutatás, amely már rég nem egyszerűen empirikus és leíró diszciplína, hanem a nyelvtörténet és az általános nyelvészet bőséges kincsebányója.

Lássunk egy lengyel nyelvi példát! A lengyelben (ugyanúgy mint az oroszban) a kemény és a lágy mássalhangzók általában külön fonémák (pl. *stopa*, dat. *stopie*), amelyek egymással korrelatív viszonyban vannak. A *k*-ra és a *g*-re azonban ez nem áll. Noha a *walka* 'harc', *droga* 'út' szóban a *k*-t és a *g*-t hátrább ejtjük, mint a tbsz. *walki*, *drogi* alakokban, ezek itt nem külön fonémák, hanem csak egy-egy fonéma (helyzeti) változatai (miután a külön kemény *k*, *g* eltűnt a lengyel nyelvből).

A *k*-nak és a *g*-nek a hangszíne azonban az egyes nyelvjárásokat tekintve nem ilyen egyértelmű. A *k*, *g* Mazowsze vidékén *e* és *i* előtt is megtartotta hátrább képzett hangszínét, és az őt követő palatális magánhangzót valaris hangszínűvé tette, tehát a *kij* 'bot' szó kiejtése inkább *kyj*. Más nyelvjárásokban viszont a *ka*, *ga* szótag ejtése is általában *ka*, *ja* (*bop*: a 'nagyanya', *cekali* 'vártak').

Több tendencia küzd tehát egymással: az egyetlen *k*, ill. *g* fonéma 1) a következő magánhangzó szerint palatális vagy veláris ejtésű (irodalmi nyelv), 2) mindig veláris ejtésű *ke*, *ki* > *ky*, 3) veláris *a* előtt is palatális ejtésű (*ka*, *ga* > *ka*, *ja*). A jövő dönti el, hogy e tendenciák közül melyik érvényesül majd általánosan.

*

LOUIS HJELMSLEV (Koppenhága) „Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?” című előadásában a szókincs rendszerjelgéről értekezett.

LOUIS HJELMSLEV (Koppenhága) „Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure?” című előadásában a szókincs rendszerjelgéről értekezett.

1. Bevezetőjében megállapította, hogy SAUSSURE óta, a 30-as évektől kezdve, a strukturalizmus uralkodó irányvá vált a nyelvészetben. A hangtanban és az alaktanban ez az irányzat nem törést, hanem szerves folytatódást jelent a klasszikus nyelvészethez viszonyítva. A klasszikus nyelvészet elhanyagolta és nem tartotta tudománynak a leíró nyelvtant. A strukturalista mondattan most van kialakulóban. Kifejlődéséhez szükséges, hogy ne különítsük el mereven az alaktantól, hiszen az alaktani és a mondattani tények szorosan összefonódnak.

A legnehezebb feladata a strukturalizmusnak, amelyre eddig nem is vállalkozott, a szókincsnek a rendszerbe foglalása. A szókincs ugyanis a fonémákkal és a morfémákkal szemben végtelen és kiszámíthatatlan. Ezenkívül állhatatlan, folyton változó; folyton keletkeznek új szavak a szükség szerint, mások viszont elavulnak. Az első pillantra a szókincs az állapot, a szilárdság, a szinkrónia, a rendszer (structure) tagadása. Ezért végződött kudarccal eddig a szókincs és a jelentés tan minden rendszerezési kísérlete. A lexikológia még nem tudomány, mert alig jutott túl a lexikográfián. A szematika (jelentés tan) a legfiatalabb nyelvészeti tudományág, amely a nyelvtörténetből és a lélektanból nőtt ki, eddig azonban még nem találta meg a maga sajátos módszerét.

2. Hogy a strukturalista jelentés tan feladatait felmérhessük, először a struktúra (rendszer) fogalmát kell tisztáznunk. „A rendszer (structure) belső összefüggések autonóm teljessége. (La structure est une entité autonome de dépendances internes).” A rendszer egymáshoz hasonló jelenségekből alkotott egész. A jelenségek mindegyike függ egymástól, és csak akkor lehet az, ami, ha a többi jelenséggel kapcsolatban, viszonyban van. Minden elem léte az egész rendszertől és az azt kormányzó törvényektől függ. Az elem sohasem előzi meg az egészet, sem nem közvetlenebb, sem nem régiebb. Az egésznek és törvényeinek ismeretét nem lehet levezetni azokból a részekből, amelyeket benne találunk. A strukturalista nyelvészet a nyelvészeti kutatásoknak az az ága, amely azon a hipotézisen nyugszik, hogy a nyelvet is ilyen rendszerként lehet felfogni.

HJELMSLEV a következőkben rámutatott, hogy a középkori realista-nominalista vita tulajdonképpen a jelentés tan egyik alapkérdését vetette föl.

3. Egy paradigma két tagja felcserélhető (commutables), ha a két megnevezettnek két megnevező felel meg, és helyettesíthető (substituable), ha a két megnevezettnek csak egy megnevezője van. Több európai nyelvben felcserélhető a *p*, *t*, *k* és a *b*, *d*, *g*, a finnben azonban helyettesíthető. A francia *il* ~ *elle*, angol *he* ~ *she* fölcserelehető, a fi. *hän* s a m. *ö* helyettesíthető.

Ugyanígy

m.	fr.	maláj
bátya	frère	sudarā
öcs		
néne	soeur	
húg		

Még bonyolultabb

fr.	ném.
arbre	Baum
bois	Holz
forêt	Wald

HJELMSLEV szerint a commutation törvényével lehet majd a jelentésstanba is rendszert vinni és az egyes nyelvek jelentésstanát összehasonlítani annak alapján, hogy különböző fogalmakra van-e különböző név, illetőleg több rokon fogalomnak egy-e a neve stb.

4. Be kell vezetni szerinte az érték (valeur) fogalmát is a jelentésstanba. Így pl. a magyarban és a finnben a jelen idő értéke: jelen és jövő. Így tehát jelentéstani összehasonlítást tehetünk anélkül, hogy a jelentést fölhasználtuk volna. Az érték fogalmát ismét két saussure-i hasonlattal világítja meg. Az egyik SAUSSURE kedvelt sakk-hasonlata. A ló akár lófejjel, akár lovassal van ábrázolva, az értéke ugyanaz. A másik hasonlat: egy pénzdarab azonos értékű lehet más fémből és más verettel készült pénzdarabbal, sőt papírpénzzel is. (Éppenúgy a nyelvi rendszerekben a birtokviszonyt ki lehet fejezni genitívussal, prepozícióval, birtokosjelzővel. — K. B.).

5. A jelentésstannak számolnia kell az életkörülményekkel, a műveltséggel, a földrajzi és a gazdasági helyzettel. Ettől csak a legközvetlenebb élmények mentesek, mint jó ~ rossz, csúnya ~ szép. Nemcsak az olyan szavak jelentése gazdasági, társadalmi és műveltségi függvény, mint: ház, szék, király, hanem a természeti jelenségek és az állatok neve is. Más jelent az elefánt egy hindunak vagy egy afrikainak, akinek házi állata, ill. aki vadássza, fél tőle vagy szereti, és más jelent egy európainak, aki csak kíváncsiságát elégíti ki azzal, hogy megnézi az állatkertben, cirkuszban vagy állatseregletben. A 'kutya' szó más jelentésű az eszkimóknál, akiknél hámos állat, a parszikhnál, ahol szent állat, a hinduknál, ahol pária, és Európában, ahol főleg ház-őrző vagy vadásztárs. Mindezekben a példákban a 'kutya' állattani meghatározása teljesen elégtelen a 'kutya' szó jelentésére.

6. Többfajta szemantikai egység van: kiterjedt jelek (szavak), minimális jelek (affixumok és tövek: in-dé-com-pos-able-s). Nyílt osztályok pl. a főnevek vagy az igék csoportja, zárt osztályok a grammatikai szavak, mint pl. a prepozíciók, a kötőszavak stb., valamint az affixumok és egyebek.

A lat. *-ibus* suffixum a kifejezés (hangalak) szempontjából négy elemből (hangból) áll, jelentéstani szempontból két elemből (dat.-abl. + tbsz.). Az angol *am* két hangból, de öt jelentéstani elemből (létige + 1. szem. + egyes szám + jelen idő + jelentő mód) áll.

7. A szó jelentése a strukturális jelentésstannak is központi kérdése. Ha a kifejezés elemeit kombinálni tudjuk a jelentéstani elemekkel, ha a szót nemcsak önmagában, hanem szöveggörnyezetben és származékaiban is vizsgáljuk, közelebb jutunk ahhoz, hogy a lexikográfia lexikológiává fejlődjék, és a struktúra (rendszer) végül kialakíthatja a jelentésstan módszertanát is.

III.

A VIII. nyelvészkongresszus programja az előzőkkel szemben egy fel-tűnő új vonást is mutatott: a sajátosan nyelvészeti témák mellett a kísérleti fonetika kérdései kerültek az érdeklődés gyújtópontjába, amit talán az az egyszerű statisztikai tény is bizonyít, hogy az elhangzott előadások kerek tíz százaléka kísérletfonetikai tárgyú volt. Ezenkívül számos előadás és hozzá-szólás részlete is eszközfonetikai vizsgálatokra támaszkodott. Míg tehát az előző évtizedekben a fonológiai kérdések, addig most a kísérletfonetika új módszerei, eszközei és eredményei foglalkoztatják a nyelvészek jelentős részét. A programnak ilyen irányú gazdagodása érthető. A gyakorlati élet (fényképezés, telefontechnika, rádió, televízió stb.) és a haditechnika (különösen a hírközlés) szükségletei a legutóbbi évtizedekben kiváló találmányokat hívtak életre. Megszületett a nagy sebességgel felvételezett beszélő röntgenfilm, nyelv-járásgyűjtők és etnográfusok mindennapi segédeszköze lett a magnetofon, kikísérletezték a „visible speech” eljárást, a beszédhang kutatás spektro-grafikus tapasztalatai alapján pedig különféle szintetikus beszédhangkeltő készülékeket szerkesztettek. A beszédhang és az emberi beszéd a híradás-technikai szakemberek érdeklődésének középpontjába került.

Az elektroakusztika gyors iramú fejlődésében a nyelvészeknek alig volt részük, s először szinte tanácstalanul állottak a hirtelen született hatalmas

lehetőségek előtt. A technika nyújtotta segédeszközöket kezdetben bizalmatlanul fogadták, csak a lehető hibákat firtatták, támadásokat indítottak a fiatal tudományág ellen, eredményeit lebecsülték, s a prágai fonológusok mesterséges szakadékokat igyekeztek teremteni kísérletfonetika és nyelvészet között. Ámde a haladást nem lehet meddő vitákkal feltartóztatni! A technika szédületes fejlődése hamarosan elhallgattatta a kételkedőket, általánosan felismerték a dialektológusok és nyelvészek számára kínálkozó nagy hasznot, s ez a felismerés alakította ki a VIII. Nemzetközi Nyelvész-kongresszus programjának a képét. Az előadásokból és a hozzászólásokból kitűnt, hogy a világ vezető nyelvészei nemcsak érdeklődnek a modern technikai vívmányok nyelvészeti alkalmazhatósága iránt, hanem már élnek is az új lehetőségekkel.

A kongresszuson elhangzott fonetikai előadásokból alább néhányat részletesen is ismertetünk.

*

FISCHER—JØRGENSEN ELI „What can the New Techniques of Acoustic Phonetics Contribute to Linguistics?” című előadásában az új technikai eszközök nyelvészeti használhatóságát ismertette.

Az akusztikai technika a legutóbbi évtizedekben szédületes iramú fejlődést mutatott. A különféle teleföntársaságok és katonai szervek a híradástechnika gyakorlati problémáinak megoldására nagyarányú tudományos kutatásokat indítottak meg, s ennek eredményeképpen a második világháborúban és az azt követő években számos olyan találmány, analízáló eszköz és módszer született meg, amelyeket egyrészt a beszédhangok fizikai sajátosságainak vizsgálatára, másrészt a beszédhangok fizikai és perceptuális oldala közötti viszony tanulmányozására lehet felhasználni. A nyelvész szempontjából igen kedvezően alakultak a körülmények az akusztikai technika bizonyos területein, mivel a híradástechnikai mérnökök érdeklődése messze túlhaladta a régi értelemben vett fizikusok érdeklődését. A régi típusú fizikus a beszédhangoknak csupán fizikai sajátosságait vizsgálta, a híradástechnikai mérnök viszont ezen túlmenően a beszédhangok funkcionális aspektusa iránt is érdeklődik: igyekszik felfedni azokat a hangsajátosságokat, amelyek a közlés szempontjából lényegesek; ezenkívül — akár csak a nyelvész — figyelembe veszi a beszélő és hallgató szempontjait egyaránt. Nyelvészet és híradástechnika tehát számos ponton találkozik. Az akusztikai technika fejlődése felfedte a kísérlet- vagy eszközfonetikát is, amely szakított a régi alinguistikus magatartással, és új utakat keresett. E. ZWIRNER vetette meg az ún. *fonometria* alapjait, amely tudományág felhasználja a modern technika minden lehetőségét, de vizsgálatait, a fonetikai kutatásokat mindig szilárd nyelvészeti alapokra helyezi, innen indul ki, és a vizsgálatok során nyert adatait a variációs statisztika módszereivel dolgozza fel.

Az új eszközök közül a *szalagos magnetofon* feltalálása tette lehetővé, hogy a nyelvész is kiváló minőségű hangfelvételt készíthessen technikai segítség nélkül. Nagy előnye az ilyenfajta hangfelvételnek az, hogy a szalagot tetszés szerint el lehet vágni, majd összeragasztani, úgyhogy a beszédhangokat vagy azok elemeit különféle módon lehet izolálni vagy kombinálni. Az így végzett kísérletek fényt vethetnek majd a szegmentáció bonyolultabb kérdéseire és a hallásérzékelés szempontjából számba jövő különféle hangelemek relatív fontosságára.

A legfontosabb új eszköz hangelemzésre a *hangspektrográf*. A fonetikai kutatásokban ez a műszer vette át az oszcillográf alapvető szerepét. A Bell Telefon Társaság laboratóriumi 12 évvel ezelőtt egy igen jelentős munkát publikáltak „Technical Aspects of Visible Speech” címen. Ez a dolgozat a beszédhangok elemzésének egy modern technikai eljárását mutatja be, amely a fonetika történetében új korszakot nyitott meg. Néhány évvel ezelőtt a „visible speech” elemzéshez szükséges eszközt gyári sorozatban is előállították, és „Sona-graph” néven a Kay Electric Co. hozta forgalomba. A szonagrafra 2,4 sec-nál nem hosszabb beszéd-részletet lehet közvetlenül (mikrofonon át) vagy magnetofonról rávinni, teljes elemzése öt percig tart, s ekkor megkapjuk a kívánt részlet teljes hangspektrumát.

A hangspektrogramm a beszédhullám frekvencia elemzését adja frekvencia (függőleges) és idő (vízszintes) dimenzióval, valamint az intenzitás hozzávetőleges

jelzésével, a feketeség változó fokával. Így a viszonylagosan nagyobb intenzitású sávok sötétebbek, a kevésbé erősek pedig szürkébbek. Az intenzitáseloszlás pontos kimérése egy adott pillanattal metszet („section”) készítésével történik. A frekvencia elemzést széles szűrővel [300 Hz/s] vagy keskeny sávszűrővel [45 Hz/s] lehet elvégezni. Az utóbbi esetben minden harmónikus részhang külön-külön regisztrálható. Egy kiegészítő készülék bekapcsolásával („amplitude display unit”) az egyidejű intenzitásgörbét is megkaphatjuk. Az alaphang magasságáról, azaz a hanglejtésről is közvetlen görbét nyerhetünk keskeny sávú spektrogrammon, ha az egyik harmónikus emelkedését és esését követjük. (Erre a célra különleges, nagyított skálájú szonogrammok kívánatosak). Így tehát a hangspektrográfot felhasználhatjuk időtartammérésre, az alapprofrekvencia kimérésére, intenzitásmérésre és végül a hang formánsainak meghatározására is.

A hangspektrográfnak — amellett, hogy lehetővé teszi a beszédhangok minden lényeges sajátosságának kimérését — nagy előnye az is, hogy különleges technikai képzettség nélküli nyelvész is könnyen kezelheti, s a vele készített spektrogrammok könnyen olvashatók.

Az *oszillográf* mint általános regisztráló készülék továbbra is hasznos, mert többféle műszerrel köthetjük össze, de sok célra megfelel a sokkal olcsóbb, tintával író svéd *mingográf* vagy a Lacerda-féle *chromográf* is. A Freystedt-féle *hangfrekvencia-spektrométer* a szonagráf feltalálása óta mint hangelemző készülék elveszítette jelentőségét, demonstrációs célokra azonban még ma is alkalmas.

Nyelvészek számára igen fontosak az újabban konstruált *beszédhangszintetizáló készülékek*.³ Nemcsak magánhangzókat, diftongusokat és mássalhangzókat, hanem összefüggő beszédrészeket is előállíthatunk velük mesterségesen. Tudományos jelentőségük abban áll, hogy a beszédhangoknak különféle sajátosságait külön-külön meg lehet változtatni a szintetikus hang előállítása közben, és így módszeresen ki tudjuk kísérletezni a beszédérzékelés szempontjából legfontosabb hangtani jellegzetességeket. Manapság már igen sok hangszintetizáló készülék van forgalomban; JØRGENSEN csupán a főtípusokat említette meg.

A *Haskins lejátszó készülék*ben fehér festékkel festett mesterséges szonagrammokról verődik vissza a fénysugár, és fotocellában hanggá változik. A készülékben az alaphang magassága állandó, ezért nem hat egész természetesen, viszont előnye az, hogy könnyű vele összefüggő beszédet kelteni, a festett mintákat meg lehet őrizni és alkalmasint természetes beszédre készült spektrogrammokkal egybevetni.

Más *szintetizáló készülékek behangolt elektromos szűrőkkel* működnek, s bár ezek természetesebb hatást keltenek a hallgatókban, összefüggő beszéd előállítására kevésbé alkalmasak.

Nyelvészek számára különösen érdekesek azok a *szintetizáló készülékek*, amelyeket a *magánhangzó tractus elektromos analógiájaként* konstruáltak meg. Ilyet készített DUNN és STEVENS, KASOWSKI és FANT. Az efajta készülékben a vokális üregrendszer transzmissziós vonalként van ábrázolva, ahol feszültségek felelnek meg a hangnyomásnak. A vonal 35 metszetre van beosztva, amelyek a vokális üreg 35 keresztmetszetének felelnek meg. A kapcsológombot egy táblára rajzolt szájüreg bármely pontjára rávihetjük, és a vokáliségységnek megfelelően előállíthatjuk szintetikusán a kívánt magánhangzó hangszínét. Kiváló demonstrációs eszköz a hang artikulációs és fizikai aspektusa közötti viszonyok tanulmányozására.

Érdeklődést kelthetnek a különféle *beszédkompressziós készülékek* is, amelyek feladata egyfelől az, hogy átvitel (pl. telefon, rádió stb.) céljára a beszédet egyszerűsítsék, másfelől pedig az, hogy az átviteli vonal felfogó végén eredeti tulajdonságait helyreállítsák. Figyelemre tarthatnak számot továbbá azok a kísérletek is, amelyek *fonetikai írógépek* megszerkesztését célozzák. E készülékek előállításával kapcsolatosan lényeges, hogy a nyelvész tisztában legyen a beszédhangok képzésének minden mozzanatával. A beszédjelek egyszerűsítése ugyanis feltételezi annak ismeretét, hogy a beszéd-közlés számára mi releváns, és mi nem.

A *beszédjelismerési kísérletek* ugyancsak sokat nyertek a technikai fejlődéssel. Nagy tömegű kísérletet végeztek részben avval a céllal, hogy jó vizsgálati módszert találjanak beszédátviteli csatornák számára (telefon stb.), részben pedig azért, hogy

³ A kongresszuson három beszédhangszintetizáló készüléket mutattak be. Az edinburghi egyetem fonetikai laboratóriumának készülékét STREVENSON PETER D. és ANTHONY J., a londoni egyetem konstrukcióját DÉNES PÉTER, a stockholmi technológia készülékét pedig FANT G. mutatta be. A legtermészetesebb hangszínt — megítélésem szerint — a svéd készülék produkálta.

megfelelő hallási segédeszközöket szerkesszenek halláscsökkenéssel kapcsolatos klinikai mérésekre. Ezeknek a kísérleteknek jó része azért érdekes a nyelvész számára, mert megmutatták, hogy mely hangokat a legnehezebb meghallani, mely frekvenciaregiók a legfontosabbak a különféle beszédhangok percepciója szempontjából, és mely hangok vannak legjobban alávétve a kölesönös zavarnak.

Az utóbbi évtized legtöbb munkája a beszédhangok hangszínképeinek kérdéseivel foglalkozott. Különösen a magánhangzószínezet felépítésére vonatkozólag tisztázódott sok kérdés. Azt már a múlt században is tudták, hogy a *magánhangzókat* bizonyos viszonylagosan szűk frekvenciasávban koncentrált energia jellemzi (ezt *formáns*nak nevezték el), és hogy ezeknek a formánsoknak a frekvencia helyzetei különféle magánhangzóknak mások és mások. De még igen sok megoldatlan probléma maradt hátra, amelyekre vonatkozólag JØRGENSEN a spektrogramfikus kutatások alapján átfogó képet adott. Álljon itt mutatóba néhány vitatott kérdés!

a) Vajon szükséges-e a formáns frekvenciahelyének jelzése mellett intenzitását és sáv szélességét is megadni? A formáns frekvenciáján általában a középfrekvenciáját értik. Ezt széles vagy keskeny sávú spektrogram segítségével, illetőleg egész pontosan a magánhangzó metszetével határozhatjuk meg. FANT GUNNAR kutatásai azt mutatják, hogy a formánsok helyzetei alapvetően jellemzik a magánhangzók felépítését.

b) Hány formáns és mely formánsok játszanak döntő szerepet a magánhangzók hangszínének kialakításában? A XIX. században úgy vélték, hogy az elülső magánhangzókat két, a hátsókat pedig egy formáns jellemzi. A spektrogrammok mindegyik magánhangzóban több formánsot mutatnak, mégis kétségtelenné látszik, hogy a sajátos vokáliszínezet kialakításában a két alsó formánsnak (F1, F2) jut a döntő szerep. Éppen ezért sok fonetikus úgy készítette el a magánhangzótáblázatát, hogy az egyik dimenziót az F1, a másikat az F2 szolgáltatta. Kétségtelen, hogy a legtöbb esetben ez a forma közelíti meg leginkább a klaszszikus (artikulációs-percepció) vokális háromszöget vagy négyszöget. A magasabb formánsokat (F4-től felfelé) nem tekintik a hangszín döntő meghatározóinak. Az F3 szerepére vonatkozóan azonban jelenleg még megoszlanak a vélemények, s úgy látszik, hogy bizonyos magánhangzók (pl. *i* és *y* esetében) meghatározásánál az F3-at is figyelembe kell venni. Tehát még számos részletkérdés vitatott és tisztázásra vár, kétségtelen azonban, hogy a jövőben a magánhangzókválitás szubjektív megítélése mellett nagy szerepe lesz a hangszín objektív meghatározásának is.⁴

c) Vajon a hangszínfelismerés szempontjából a formánsok abszolút avagy relatív helyzete-e a döntő? Hosszú ideig általánosan elfogadott tétel volt, hogy a formánsok helyzetének abszolút frekvenciaértékei, nem pedig a formánsok közötti viszonyok a döntőek. Egyes beszélők esetében vagy egy-egy csoport férfi, illetőleg nő esetében ez helyes lehet, ha azonban férfiak és nők, valamint gyermekek magánhangzóit hasonlítjuk össze, akkor kiderül, hogy a nőknél az egész magánhangzómintázat — a férfiakkal összehasonlítva — 17%-kal feljebb tolódik, gyermekeknél pedig még ennél is magasabbra. Nyilvánvaló tehát, hogy bizonyos mértékben a formánsok közötti viszonyok a döntőek. Erről akkor is meggyőződhetünk, ha a magnetofon szalagsébésségét megváltoztatjuk. Ilyenkor az abszolút frekvenciaviszonyok megváltoznak, a magánhangzókat mégis felismerjük.

d) Formánsok és üregek. Már régebben is megkísérelték, hogy az egyes formánsokat valamelyik vokális üreghez kapcsolják. Általában úgy vélték, hogy az F1-et a garatüreghez, az F2-öt pedig az elülső üreghez lehet kapcsolni. CHIBA és KAJIYAMA, DUNN és FANT dolgozataiból azonban kitetszik, hogy legtöbb magán-

⁴ A „visible speech” eljárásnak korszakalkotó jelentősége többek között éppen abban áll, hogy lehetővé vált a beszédhangok hangszínének objektív meghatározása. A nyelvjárási kutatások szempontjából ez döntő fontosságú, mert így az egyéni érzékelés és lejegyzés különbségeit ki lehet majd küszöbölni. Ha pedig egy nemzetközileg is elfogadott objektív *magánhangzóminőségi standard*ot sikerül majd megalkotni, akkor az szilárd alapul szolgál a különféle nyelvi összehasonlításoknál. Az objektív hangszín-meghatározásnak a Magyar Nyelvatlasz szempontjából is nagy jelentősége van. Ez az atlasz a fonetika egy új korszakának a kezdetén készül, tehát a legmodernebb lehetőségek éber kihasználásával kell elkészíteni, különben az utódok hangtani szempontból hamarosan korszerűtlennek fogják minősíteni. A nyelvatlással kapcsolatban tehát — véleményem szerint — sok korszerű, kiváló minőségű hangfelvételt kell készítenünk, hogy azokról hangszín- és egyéb elemzéseket lehessen majd elvégezni.

hangzóban az üregek egymásrahatása sokkal bonyolultabb, és csak néhány elülső magánhangzóban lehet határozottan megállapítani a garatüreg és az F1, valamint az elülső üreg és az F2 kapcsolatát.

K. N. STEVENS és A. S. HOUSE az artikuláció és formáns-felépítés kérdéseit tanulmányozta, és megállapította, hogy az F1 mély, ha a szájnnyílás kicsi, vagy amikor szűkület van a száj elülső részében, magas viszont akkor, amikor a szájnnyílás nagy, vagy ha a glottishoz közel szűkület keletkezik. Az F2 frekvenciája nő, amikor a szűkület a glottistól előbbre tolódik, és amikor a száj nyílása megnövekszik. A kísérletekből az is kiderül, hogy ugyanazt a formánskombinációt más-más módon is elő lehet állítani, a kompenzációnak tehát különböző lehetőségei vannak.

A nazális hangszín elemzéséből kitűnt, hogy amikor a vokális nazalizált, az F1 gyengül, és sávja szélesedik, s bizonyos mértékben a többi formáns is ebben az irányban mozog.

Mind a természetes hangokkal, mind a szintetikus mássalhangzókkal folytatott kísérletek azt mutatják, hogy a mássalhangzókat részben saját spektrumuk, részben pedig a szomszédos magánhangzóspektrumok hatása jellemzi. A magánhangzókat izoláltan is könnyen fel lehet fogni, a mássalhangzókat azonban nem mindig. A mássalhangzók energiája általában gyengébb, s felismerésükben fontos támpont a magánhangzóspektrumra tett hatások. A mássalhangzók spektruma gyakran fontos támpontokat tartalmaz a mássalhangzók különféle kategóriáinak megkülönböztetésére (pl. zár, frikatív, nazális); ezeket a különbségeket izolált esetben is világosan lehet percipiálni. A mássalhangzók közötti kisebb különbségeket azonban legtöbbször a szomszédos vokálisok második (és részben harmadik) formánása tartalmazza. Izolált zárexploziókat nehéz megkülönböztetni, viszont a magánhangzó „átmenetek” elegendő támpontot szolgáltatnak hallásdifferenciák keltésére (pl. *b, d, g* között) még akkor is, ha az explozió tökéletlen. A mássalhangzóknak tehát erős hatásuk van a szomszédos magánhangzók formánsaira, és ezek a hatások teljesen szabályosak; az átmeneteket jól megfigyelhetjük már POTTER—KOPP—GREEN „Visible Speech” című könyvében (1947) is, de ezeknek perceptuális fontosságát a Haskins csoport mutatta ki.

A mássalhangzókra vonatkozó vizsgálatok általában kis számúak, s az egyes osztályokra vonatkozó ismeretek nem homogének. FANT úgy találta, hogy a különböző típusú *r*-hangoknál hasonló formánások vannak, és 1000—1500 Hz között erős energiakoncentráció figyelhető meg. A *j*-nek és a *w*-nek formáns spektruma hasonló az *i*, illetve az *u* magánhangzóéhoz, a *h* zöreje a következő hang frekvenciáján mozog, az amerikai angol *s* energiája 5000—8000 Hz, a dán *s* (kerékítetlen magánhangzók előtt) 4000—5000 Hz között van. K. S. HARRIS úgy találta, hogy az intenzitás szintnek bizonyos mássalhangzók felismerésében (*f, θ, s, ʃ*) jelentős szerepe van, míg a magánhangzóátmeneteknek hol elenyésző, hol pedig döntő jelentőségük van (pl. az *f, θ* hangoknál). A nazálisokat 200—250 Hz körül viszonylagosan erős F1, 2500 körül gyengébb F3, és egy nagyon gyenge közbülső változó formáns jellemzi.

Szintetikus zárhang kísérletek alapján a Haskins csoport megállapította, hogy a 3000 Hz-en felüli exploziót a lehallgatók a legtöbb esetben *t*-nek hallják, a 3000-en alulit pedig *k*-nak. A szintetikus vizsgálatokból kitűnt, hogy a hallgató a beszédhangokat nem izoláltan fogja fel, hanem az egész szótagot egységként. Tanulságos kísérleteket végeztek explozió nélküli; szintetikus, két formánsos magánhangzókkal is az F2 emelkedő vagy eső indításával. Ilyen spektrum esetében a megfigyelők *z á r h a n g + m a g á n h a n g z ó* kapcsolatot hallottak. A formáns elhajlása tehát azt mutatja, hogy valami megelőzte a magánhangzót, amelynek hatása volt rá, s mivel súrlódó zörejt vagy másféle zörejt nem volt hallható, a megfigyelők automatikusan zárhangnak ítélték meg. Világos tehát, hogy a magánhangzóátmenetek igen fontos szerepet játszanak a mássalhangzók percepciójában. Az átmenet iránya és foka azt is meghatározza, hogy a három zárhang közül melyiket hallja a hallgató. Emelkedő F2-vel a magánhangzókat általában *ajakzár + magánhangzóként* hallották, eső F2-vel *foghang vagy veláris zár + magánhangzóként*. Általában úgy vélik, hogy a *p*-t mély explozió és emelkedő átmenet, a *k*-t mély explozió és eső átmenet, a *t*-t pedig magas explozió és eső átmenet jellemzi. FISCHER—JØRGENSEN vizsgálatai szerint a *p* exploziója mély (vagy közömbös), a *t*-é magas, míg a *k* hangé változó.

Beszámolója további részében FISCHER—JØRGENSEN felsorolta azoknak a fontosabb tanulmányoknak az eredményeit, amelyek az időtartammal (E. ZWIRNER, G. LINKE, G. HAMMARSTRÖM, M. DURAND), a hangszüllyel (E. W. SELMER, B. MALMBERG), az az intonációval és a szótaggal foglalkoznak, majd az artikulációs — akusztikai — hallási alapra helyezkedő hangtani felosztás kérdéseiről szól. Nézete szerint „a hangok akusztikai aspektusa igen fontos a nyelvész számára is, mert a fonémák fonetikai manifesz-

tációjának leírására némely esetben ez nyújtja a legegyszerűbb alapot, s ezenkívül szükséges összekötő kapocs artikuláció és percepció között. Mégis e két utóbbi oldal sokkal fontosabb fonéma rendszerek általános tendenciáinak magyarázata és ezeknek a rendszereknek diachronikus fejlődése szempontjából. A beszéd emberi tevékenység, és a magyarázatoknak az emberi fiziológián és pszichológián kell alapulniuk, nem pedig a hanghullámokon." A továbbiakban kifejti, hogy a spektrográfiával újra előtérbe kerül a *szegmentáció* kérdése. Régebben úgy vélték, hogy a beszédhullámot egy sor állandó hangra lehet felosztani, amelyek között (jelentéktelen vagy éppenséggel zavaró) átmeneteket lehet felfedni. Később kimutatták, hogy artikulációs szempontból állandó mozgás jellemzi a beszédet, a mozgások folytonos egybeszövődése különböző hangokhoz tartozik, s így a fiziológiai szegmentáció meglehetősen bonyolult. A hanghullámban a hangok közötti határvonalak gyakran világosabbak. Másrészt a Haskins csoport kimutatta az átmenetek perceptuális szempontból való fontosságát. *Egy magánhangzó-átmenet része a magánhangzónak, és ugyanakkor a legfontosabb támpont lehet a mássalhangzó felismerésére.* A hangvonások egybeszövődése különböző fonémákhoz tartozik. Az átmenet tehát egyrészt a vokálshoz, másrészt a mássalhangzóhoz tartozik, s így a fonéma és a változat szempontjából nehéz helyzetet teremt. Befejezésül a disztinktív vonások néhány kérdését vetette fel különféle nyelvi példákkal kapcsolatban.

*

Hasonló témakörben mozgott M. GUNNAR FANT "New electro-acoustical equipment of value to linguists" című előadása is, amelyet a kongresszus tagjai sokszorosított kiadványban⁵ is megkaptak.

Előadásának gyújtópontjában ugyancsak a szonagráf állott, részletesen ismertette működését, az eddigi kutatások eredményeit, a szonagrammok értékelésének technikáját, valamint a magán- és mássalhangzók spektrografikus problematikáját. Majd beszámolt arról, hogy Svédországban H. SUND-nak sikerült az amerikai szonagráfnál sokkal nagyobb teljesítményű készüléket konstruálnia. Evvel a berendezéssel immár nemcsak 2,4 sec. tartamú beszéd-részletet, hanem akár 30 perces beszédet lehet folytatólagosan 16 vagy 35 mm-es filmre teljes hangszínképével együtt lefényképezni. A spektrográf 48 nagy teljesítményű szűrővel van ellátva, másodpercenként 500-szor szűri át a felvételt, és a részhangok képét katódcsőre vetíti. A film sebessége 5 cm/sec. Szűrőinek sáv szélessége különböző [75–600 Hz/sec.] A készülék igen alkalmas nagyarányú nyelvi gyűjtések korszerű feldolgozására. Részletesen ismertette a svéd *mingo-gráfot*, amely lényegében egy négy csatornás oszcillografikus regisztráló készülék, tintairón segítségével közvetlen oszcillogrammot ad, s feleslegessé teszi a költséges fotografikus regisztrálást. Az automatikus hanglejtésjelző és intenzitás mérő készülékeken kívül ismertette a különféle beszédhang szintetizáló berendezéseket, s bemutatta a stockholmi technológia konstrukcióját, amelynek tökéletes hangszíne nagy elismerést váltott ki a kongresszus résztvevői körében.

*

EBERHARD ZWIRNER „Aufgaben und Ergebnisse der Phonometrie” című előadásában vázolta azt a nagyarányú nyelvjáráskutatási tervet, amelyet Fonometriai Intézete dolgozott ki és a Deutsche Forschungsgemeinschaft 1954-ben elfogadott. Korszerűen felszerelt hangfelvevő autóval 1200 kutatópontra szállnak ki, egy-egy ponton legalább 6 személytől vesznek fel 10–10 perces beszélgetést, s élmények, munkafolyamatok, nyelvatlaskérdések, Wenker-féle mondatok egyaránt felvételre kerülnek. A szalagokat lehallgatják, s szövegüket kiadványsorozatban publikálják, majd a hangfelvételekről hangvomás- és melódiagörbéket, szonagrammokat készítenek, meghatározzák a hangok objektív hangszínét, és a mérések eredményét ugyancsak kiadványsorozatban teszik közzé. A munka utolsó szakaszában a szövegeket és a mérési eredményeket összehasonlítják, statisztikailag feldolgozzák, a konstitutív tényezők (időtartam, hangsúly, melódia stb.) földrajzi eltéréseit regisztrálják, és levonják a megfelelő nyelvtörténeti következtetéseket.

*

⁵ G. FANT, Modern instruments and methods for acoustic studies of speech. The Royal Institute of Technology Division of Telegraphy-Telephony Report nr 8, June 11th 1957. The Speech Transmission Laboratory. 53 lap + VI + 18 kép.

E. ULDALL, az edinburghi fonetikai laboratórium tudományos munkatársa „High-speed photography of the vocal cords” című előadásában érdekes filmet mutatott be a hangszalagok működéséről. A filmet nagy sebességű fényképezési technikával készítette, s így másodpercenként nem 16—18, hanem több száz felvétel került a filmre, tehát a leggyorsabb hangszalagrezgést is igen lassú mozgásban lehetett megfigyelni. A zöngképzés, a glottális zár minden mozzanatát, a magánhangzók között álló *h*-hang sajátos artikulációját, a hangszalagok teljes vagy részleges zárását-nyitását, sőt különböző feszülési fokát is szemmel követhették.

*

DENNIS FRY „The perception of stress” c. előadásában főleg azokról a kísérletekről számolt be, amelyeket beszédszintetizáló készülékkel végzett. Mesterségesen előállított angol szavakban az egyes hangok sajátos tulajdonságait (hangerősség, időtartam, hangmagasság stb.) különféle kombinációkban változtatta meg, majd a szavakat kísérleti személyekkel lehallgattatta. Vizsgálatai során kitént, hogy az angolban a hangsúlyozottság benyomását főleg a tartam- és intenzitástényezők fokozásával lehet a hallgatókban felkelteni.

*

C. G. SÖDERBERG „An experimental-phonetic contribution to the study on English stress” c. előadásában ismertette azokat az eredményeket, amelyeket szonagráffal és mingográffal végzett vizsgálatai során nyert 78 angol szó hangsúlytényezőivel kapcsolatban. A kérdéses szavakban megvizsgálta az egyes hangok időtartamát, intenzitását, melódiaját és formánsfelépítését, s megállapította, hogy az angolban a kis intenzitás-különbségek nem adnak olyan fontos érzékelési támpontot a hangsúlyozottságra, mint az időtartamértékek fokozása. Végső konklúziója Fryével szinte teljesen megegyezik: „intenzitás- és időtartamtényezők az angol szóhangsúly legfontosabb komponensei . . . , ámbar az alaphang frekvenciája is hozzájárul a szó hangsúlyjellegzetességéhez.”

IV.

Már említettük, hogy a kongresszuson nemcsak a strukturalizmus elvi kérdéseit fejtegették, hanem a szakosztályok ülésein elhangzottak egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok részletkérdéseivel foglalkozó előadások is. A következőkben ezek közül adunk néhányról számot.

*

JERZY KURYŁOWICZ (Krakkó) „Le hittite” című előadásában a hettita nyelvről adott rövid, összefoglaló képet.

HROZNYNAK és SOMMERNEK 1919-ben közzétett úttörő kutatásai óta is nagy lépésekkel haladt előre a hettita (hitti) nyelv megismerése. Már FRIEDRICH HETTITA szótára számos tudós munkásságán épül fel. STURTEVANT és PEDERSEN a hettitának az indoeurópai nyelvcsaládban elfoglalt helyét jelölte meg, KRONASSER pedig 1956-ban „Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen” címen nagyobb szabású összefoglalást tett közzé.

A majdnem négy évtizedes kutatás eredményeképpen annyira megismertük a hettita nyelvet, hogy ismereteinket lényegesen már további szövegek esetleges felbukkanása sem változtathatja meg.

A hettita nyelvm emlékek az i. e. XVIII—XIII. századból valók, és nemcsak régiségük, hanem nyelvüknek — a többi indoeurópai nyelvhez viszonyítva — archaikus vonásai miatt is joggal foglalnak el fontos helyet az indoeurópai összehasonlító nyelv-tudományban.

A hettita nyelvm emlékek olvasásának és így a hettita hang-, sőt részben az alak-tannak is egyik fő nehézsége az, hogy e nyelvm emlékek a más nyelvrendszerhez tartozó sumir-akkad írással maradtak fenn, amely nem egészen betűírás, hanem hang- és szótag-jelek kombinációja, és ezért az egyes jeleknek tulajdonított hangérték nemegyszer vitatható. Teljes homályban hagyja az írás természetesen nemcsak a hangsúlyt, hanem a magánhangzók esetleges hosszú vagy rövid voltát is. Ezt ugyan a latin sem jelöli, pedig ott is volt fonológiai értéke a hosszú-rövid korrelációnak.

A konzonantizmusban mint föl nem derített kérdést a gemináció szeszélyes jelöléseit említette meg az előadó. Archaikus vonás a hettita *h* megmaradása, noha ez minden más indoeurópai nyelvben eltűnt. Jellemző a hettitára a *ti* > *ci*, *di* > *ši* változás; az utóbbira példa *šiuš* 'isten, nap'.

A mintegy 1500 hettita szóból 20%-nak van többé-kevésbé biztos indoeurópai etimológiája. Néhány példa: *pata* 'láb', *genu* 'térd', *iuga* 'iga', *neku* 'éjszaka', *watar* 'víz', *mekki* 'nagy' (*méyač*), *nawa* 'új', *daluki* 'hosszú' (*doluxós*, szl. *dlago*), *kuis* 'ki?', *kuit*, *kuat* 'mi?', *hant* 'az eleje vmnek' (*avtl*, lat. *ante*), *eš* 'létige', *mir* 'eltűnik, elpusztul' (lat. *morire*). Van a szókincsnek olyan része is (kb. 10 szó), amelynek megfelelői csakis a tokhárból mutathatók ki. A számnevek elég gyéren vannak képviselve (a szövegekben helyettük számjegyek állanak) és csak sorszámnevekben fordulnak elő: *di '2', *tarr '3', *dur '4', *šiptam '7'. Sok jellegzetes indoeurópai szó megfelelői hiányoznak a hettitából, így az *-r* végű rokonságnevek (a lat. *pater*, *mater*, *frater*, *soror* stb. megfelelői. K. B.).

A képzők között is soknak van megfelelője az indoeurópai nyelvekben, pl. a *-tara-* nomen agentis képzőnek (lat. *-tor*), az iteratív-duratív *-ške-*, *-ško-* képzőnek stb. A duplikáció jelentős szerepet töltött be a hettitában is: *wekci* ~ *wewakki* 'kérdez', *hul-hulija* 'küzd' (*hullija* 'égő'); *eša* 'ül', *ašaši* 'leül' stb.

Az igeragok teljesen indoeurópai jellegűek: a *-mi*, *-si*, *-ci* (< *-ti*), *-weni*, *-teni*, *-anci* (< *-anti*).

Nagyon fontos jellegzetessége a hettita nyelvnek — a többi indoeurópai nyelvvel szemben — a grammatikai nemek teljes hiánya. Ezt SOMMER nem-indoeurópai substratum feltevésével magyarázza, de KURJÓWICZ szerint talán hangtani okok (az *o* és az *a* egybeesése) okozhatták a nyelvtani nemek elhalványodását, majd kivészését.

A hettita nyelv némely tekintetben valóban rendkívül archaikus, de számos olyan jelenség, amelyet eddig archaizmusnak magyaráztak a hettitában, újítás, különnyelvi fejlemény.

*

A hozzászólások közül érdekessége miatt megemlítem TREIMERÉT (Bécs), aki azt fejtegette, hogy a számnevek (különösen a magasabbak: *száz*, *ezer*) csak állattartó népnél fejlődhettek ki.

A halász-vadász társadalomban a testrésznevek voltak a fontosak. A *máj*, *lép*, *epe*, *tüdő*, *vér*, *ér* stb. jelentésű szavak eredetileg nem emberi, hanem állati testrészeket jelentettek, és csak később, analógia útján vitték át őket az emberi test részeire is. A halász-vadász ember kitűnően ismerte az állat anatómiáját, de a magáét nem, hiszen az emberi test boncolása az (emberevőket nem számítva) nem volt divatban. Ha tehát a testrésznevek egyeznek, de a számnevek (főleg a magasabbak) nem, ez azt jelenti, hogy két (vagy több) nép akkor vált szét, amikor a társadalom még nem jutott el a halász-vadász életmódig, azaz amikor még nem volt szüksége a számnevekre.

A számnevekre az állattartó társadalomnak van szüksége, hiszen a pásztornak meg kell számolnia állatait, hogy nem kóborolt-e el valamelyik, nem tett-e valamilyen ragadozó kárt a nyájban. Ha tehát rokon nyelvekben a számnevek is egyeznek, ez azt mutatja, hogy a kérdéses nyelveket beszélő népek ősei a szétválás idején már eljutottak a pásztorkodás fokára.

*

PAUL ARISTE, a tartui egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője СВЯЗЬ МЕЖДУ СЕВЕРНЫМ И ЮЖНЫМ ЭТНОСКИМ ЯЗЫКОМ címen egyebek között a balti-finn nyelvek kialakulásának egyes kérdéseit fejtegette.

Ismeretes, hogy a balti-finn ősnép törzsi megszólását illetően eltérő nézetek voltak és vannak forgalomban. SETÄLÄ több, mint 30 évvel ezelőtt kifejtett nézete szerint a balti-finn ősnép 8 törzsből állott, amelyek közül három: a suomi, a hämei és az ún. „kainulaiset” egyesülése útján állott elő a ma suomi-finn néven ismert nép. Külön balti-finn törzs volt SETÄLÄ szerint a karjalai is, a mai karjalai nép őse. KETTUNEN a balti-finn egység korszakára felteendő törzsek számát négyre apasztotta. Szerinte a suomi-finn nép kialakulásában csak egy önálló finn törzsnek volt szerepe, mégpedig a hämeinek. A suomi-finnek őstörténetében emlegetett egyéb törzsek a hämeieknek más balti-finn törzsekkel való keveredése útján az ősfinn korszaknál később kelet-

keztek. KETTUNEN tagadta azt is, hogy az ősfinn korszakban lett volna egy külön karjalai törzs. Szerinte a karjalaiak a hámieiek és a vepszék keveredése útján álltak elő.

ARISTE mind a két ismertetett nézetet részben helytelennek tartja, s míg a karjalaiakat mint önálló balti-finn törzset védelmébe veszi, ő viszont — ellentétben minden finn kutatóval — azt tagadja, hogy az ősfinn korszakban bármiféle önálló, határozottan suomi-finn jellegű törzs lett volna. Szerinte Suomi népe különféle korú, alapjában véve észti — talán elő-észti — jellegű népcsoportoknak egymással és a karjalaiakkal való korai keveredése útján keletkezett, az észtek pedig nem egy, hanem két különálló balti-finn törzsre mennek vissza: önálló balti-finn törzs leszármazottai az északi-észtek, s egy másik, ugyancsak önálló törzs utódai a déli-észtek. ARISTE tehát összesen 5 balti-finn törzset tesz fel: a már említett karjalaiakon, északi- és déli-észteken kívül önálló törzsek leszármazottai szerinte a lívek és a vepszék is.

E teóriáját ARISTE nyelvi tényekre alapozta. Azt vizsgálta, hogy mely balti-finn nyelvben vannak olyan fgr. eredetű szavak, amelyeket a többi balti-finn nép nem ismer, s hogy mely balti-finn nyelveknek, illetőleg nyelvjárásoknak vannak sajátos, csupán rájuk jellemző hang- és alaktani sajátosságai.

*

ARISTE feltevései nem győztek meg mindenkit. Addig, amíg a balti-finn nyelvek közül a karjalainak, a vepszének és a vótnak nincs tudományos szótára, azaz amíg ezeknek a nyelveknek a szókészletét nem ismerjük eléggé, addig édeskeveset lehet építeni arra a tényre, hogy egyik vagy másik balti-finn nyelvi szónak nem ismerjük az etimológiai megfelelőjét egyéb balti-finn nyelvekből, nem is szólva arról, hogy a kérdéses szavak megfelelői ezekben is meglehettek, csak később kivesztek.

*

B. A. SZEREBRENNYIKOV „История языка и ареальная лингвистика” című előadásában arról a nyelvi hatásról beszélt, amelyet területileg érintkező nyelvek gyakorolhatnak egymásra. Megállapította, hogy strukturális egyezések a genetikai csoportosítás szerint egymással nem rokon nyelvek között is vannak, s ezek magyarázatát az illető nyelvek egykori területi érintkezésében látta. Példákat illetően I. SZEREBRENNYIKOVNAK „A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése” című előadását: NyK. LVIII, 189—200.

* * *

A VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus egyik fő célja bizonyos tudományos problémák megvitatásán kívül a világ nyelvészei közötti kapcsolat és együttműködés megteremtése, főleg az európai és az amerikai nyelvészek kapcsolatának szorosabbra fűzése volt. A világon ugyanis még sok ezer olyan nyelv van, amely csak beszélt formában éli életét, nyelvtana, szótára, sőt még alfabétuma sincs. Csupán Új Guineában 500 olyan nyelvet beszélnek, amelyet írásban állítólag senki sem tud használni. Még az Egyesült Államokban is vannak olyan indián nyelvek is, amelyekről nincsenek feljegyzéseink. A kongresszus vezetősége hangsúlyozta, hogy mindezen nyelvek tanulmányozása a nyelvészek fontos feladata, amelynek végzéséhez célravezető s egyszerű-smind egyszerű módszereket kell keresni.

LAKÓ GYÖRGY—HEGEDŰS LAJOS—KÁLMÁN BÉLA*

* A történeti bevezetést LAKÓ GYÖRGY, a fonetikai előadások ismertetését HEGEDŰS LAJOS írta. W. Doroszewski, L. Hjelmslev és J. Kuritowicz előadása tartalmának összefoglalása KÁLMÁN BÉLÁTÓL, a R. Jakobson, P. Ariste és B. A. Szerebrennyikov előadásairól szóló rövid beszámoló LAKÓ GYÖRGYTŐL származik.